УДК: 811.581:811.161.1

Алтымышова Ж.Ж.,
БГУ им. К. Карасаева,
кыргызско-китайский факультет,
e-mail: jaltymyshova2017@mail.ru

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТАДГУ БИЛИК» ДАСТАНЫНЫН КЫТАЙДА ИЗИЛДЕНИШ ТАРЫХЫ

Аннотация: *Бул жазып жаткан макалада автор «Кутадгу билик» дастанынын Кытайда изилдениш тарыхын жана этаптарын кеңири көрсөткөн. Ар доор баскычындагы изилдөөлөрү, айрыкча, уйгур, кытай аалымдарынын пикирлери бири-бирине салыштыруу аркылуу Кытайда «Кутадгу билик» дастанынын изилденүү өзгөчөлүгүн көрсөтүүгө аракет жасалды. Кытай аалымдарынын көз караштары менен чет эл аалымдарынын көз караштарынын салыштыруунун натыйжасында бул дастанды изилдөөдө орун алып келген кемчиликтерин аныктап, мындан кийинки изилдөө иштеринин дагы үнөмдүү жана так болушу көздөлдү.*

Түйүндүү сөздөр: *дастан, изилдөө, салыштыруу, Кытай, өзгөчөлүк, аалым.*

Аннотация: *В этой статье автор рассматривает историю и этапы изучения «Кутадгу билиг» в Китае. Автор попытался в своей статье, путем сравнительного анализа мнений китайских и, в особенности, уйгурских ученых, показать особенности научного исследования дастана «Кутадгу билиг». Кроме этого, в статье предпринята попытка выявить недостатки имевшие место при исследовании «Кутадгу билига» как китайскими, так и другими иностранными учеными.*

Ключевые слова: *дастан, исследовать, сравнительный, Китай, особенность, ученый.*

Аннотация: *In this article, the author reviews the history and stages of the study of "Kutadgu bilig" in China. The author tried to show in his article, by means of a comparative analysis of the opinions of Chinese and, in particular, Uygur scholars, the features of the scientific study of dastan "Kutadgu bilig". In addition, the article attempts to identify the shortcomings that have occurred during the study of "Kutadgu biliga" by both Chinese and other foreign scientists.*

Key words: *dastan, explore, comparative, China, feature, scientist.*

Айрым кытай интеллигенциялары Жусуп Баласагындын «Кутадгу билик» дастаны туурасында XX кылымдын башында эле кабардар болгон. Мисалы атактуу тарыхчы, акын Кутлук Ажым Шаувкиндин (1876-1937) XX кылымдын башында Кашкарда чыга баштаган Кашкар гезитинде мындай мисалдары бар:

Нур чечип Кутадгу билик хелкни кылды бахтяр,
Хас Юусуп Хажипка окшаш онлияр фанлар ятур,
Ядикар ойлоп жананга изди Дивани лугот,
Махмуд Кашгар каби онли шарап шанлар ятур,
Ойлигин Шевкини мептон нурлар чечип,
Бу шарарда коплиген халк огли инсанлар ятур.
[1.с.27б.]

Атактуу адабиятчы, изилдөөчү Имин Турсун 1944-жылы Шинжан гезитине «Мурас жана жазууларыбыз», деген макаласын жарыялап, анда Кутадгу биликти бир топ кенири тааныштырган. Белгилүү адабиятчы Шукул Ялкун 1946-жылы Урумчиде мезгилсиз чыга турган Алтай Журналына жарыялаган «Кутадгу билик» китебине деген ырында чыгарманы өтө берилгендик менен даназалаган.1947-жылы Урумчиде Жусуп Баласагын китепканасы уюштурулган. Китепканага Кутадгу биликтин фото нускасы жана ар түрдүү китептер коюлган.

«Кутадгу билик» дастанын изилдөөнүн өнүгүү доору.

«Кутадгу билик» дастаны өзүнүн курулушу жана мазмуну боюнча баа жеткис чыгарма. Миң жылга жакын убакыттын ичинде тарыхтын ар түрдүү сыноолорунан ийгиликтүү өтүп, илим жагынан үзгүлтүксүз даңазаланып, өзүнүн баалуулугун барган сайын жогорулатып келүүдө. Мисалы: Кытай гуманитардык академиясынын аз сандуу улуттар адабият изилдөө жана философия изилдөө институттарында «Кутадгу билик» изилдөө бөлүмү ачылды жана ага байланыштуу илимий адистер даярдалды; Щинжан гуманитардык илимдер академиясы улуттар адабиятын изилдөө институту билик таанууну өзүнүн негизги кесип үйрөнүү жана зарыл изилдөө багыты катары белгиледи; 1988-жылы октябрь айында Щинжан «Кутадгу билик» изилдөө коому расмий курулду;1991-жылы ноябрь айында курулган Уйгур классикалык адабият изилдөө коому «Кутадгу биликти» өзүнүн негизги жана туруктуу изилдөө темасы кылып кармануудa; Кытайда

8 окуу жайларынын тил адабият факультеттеринде «Кутадгу билик» Кытай адабияты тарыхындагы уйгур классикалык адабиятынын үлгүсү катары негизги сабак болуп окутулууда, ошону менен катар, мектеп, факультеттик деңгээлде билик таануу жөнүндө талкуу иштери уюштурулууда.

1989-жылы октябрда 2-жолу «Кутадгу билик» боюнча мамлекеттик илимий талкуу жыйыны дагы Кашкарда уюштурулду. Жыйынга ар улуттан 60 киши катышты, баардыгы 46 илимий макала жыйынга тапшырылды, алардын ичинен 30 макала чоң жыйында окулду. Албетте, булардын бардыгы «Кутадгу биликке» кызыгуу, илимий баалуулугун изилдеп үйрөнүү бул мезгилдерде күчөгөндүгүнөн кабар берет. Ошондой эле, илимий жыйындардын материалдары, изилдөөлөр атайын китеп болуп да чыгып турду. Мисалы, 1986-жылы Зарип Долатав, маркум Айша Шакир жана Гулам Абдуллалар даярдаган«Кутадгу билик» жөнүндө «Тарыхый мурас» деп аталган илимий макалалар жыйнактын 2-томдугу жарыкка чыккан. 1988-жылы 3-4-томдор басылды.Ярмухаммед Тахир жазган: «Уулум алдына кара Кашкар уйгур басмасы 1991-жыл 2-басылышы.201 б.» [2.453 б.]. Сай Цанжин жазган: «Кутадгу биликтин философиялык идеясы жөнүндө алгачкы изденүү Бейжин эл басмасы, 1992-жыл, октябрь, 1-басылышы. 345 б.»[3. 320 б.]. Жогоруда эмгектерден башка ушул тапта уйгур тилинде басылып чыккан илимий журналдарда жарыяланган макалалардын саны 103ко жетет, булардын ичинен 25% Кутадгу биликти тааныштыруу жана үйрөнүү мүнөзүндөгү макалалар, ал эми чыгарманын идеясы жөнүндөгү изилдөөлөр да ал макалаларда негизги орунду ээлейт.

«Кутадгу билик»дастанын калыптанган доорундагы изилдөөлөр. XX кылымдын 90-жылдарынан бүгүнкү күнгө чейинки мезгилди «Кутадгу биликтин» Кытайдагы изилденишиндеги эң өнүккөн мезгили деп эсептегенге болот. Ушул мезгилде, «Кутадгу биликти» таануу илиминин калыптануусунда Кытайда төмөндөгүдөй шарттар болгон.

Биринчиден, изилдөөчүлөр, рационалдык изилдөө майданына ээ болду. Бул баскычка келгенде, изилдөөчүлөр кенен-кесири изилдөө шартына ээ болуп, өз пикирин илимий негизде тайманбастан баяндоо мүмкүнчүлүгүнө жетишишти.

Экинчиден, «Кутадгу билик» Кытайдагы 4 жогорку окуу жайында сабак катары киргизилди. Аспирант, доктаранттан турган билимдүү адистерди даярдоодогу натыйжалар иликтөөгө алына баштады.

Үчүнчүдөн, «Кутадгу билик» изилдөө базасы, илимий изилдөө борборлору курулуп, көптөгөн илимий журналдарда «Кутадгу билик» изилдөөсүнө атайын беттер арналды, илимий талкуулоо жыйындары да пландуу түрдө өткөрүлдү. Айрыкча, 1993-жылы октябрь айында алгачкы Эл аралык «Кутадгу билик» илимий талкуулоо жыйыны Бейжинде өткөрүлүп, изилдөө ишинин илгерилешинде чоң роль ойноду. Бул жыйынга 9 өлкөдөн келген «Билик» таануучу аалымдар катышты, Кытайдан ар кайсы улуттан 51 окумуштуу жана жетекчи кадрлар катышты. 1998-жылы октябрь айында Жусуп Хас Хажипдин 980-жылына жана «Кутадгу биликтин» 928-жылына арналган илимий талкуулоо жыйыны аталган изилдөө ишинин илгерилешине чоң роль ойноду.

«Кутадгу билик» сыяктуу көп кырдуу, көп катмарлуу булак жөнүндө улам кийинки учурда өтө баалуу ой жүгүртүүлөр, изилдөөлөр жүргүзүшүп улам жаңы-жаңы илхамдар ойгонуп, анын ийгиликтери көз алдыбызга тартыла баштады. Бүгүнкү күнгө чейин Кытайда жарыяланган эмгектерди анализдесек төмөндөгү маанилүү маселелер көзгө урунат.

Биринчиден, азырынча Кытайдан башка мамлекеттердеги «Кутадгу биликти» изилдөө иштерине салыштырганда тил таануу, текстологиялык же болбосо чыгарманын көркөм түзүлүшү боюнча Кытайдагы жүргүзүлгөн изилдөөлөр изилдөөнүн башталгыч элементардык баскычынын деңгээлинде. Кээ бир изилдөөчүлөр «Кутадгу биликтин» маданий тарыхтагы орду жана философиялык, илимий, көркөмдүк жана тарыхый аспектерин колдорунун келишинче изилдешип, аны кандайдыр тынымсыз «Бийлик колдонмосу», «диндик насаат-наама», «ахлак-дидактик» дастаны, же болбосо «Шах нааманын» түрк варианты, ойдон чыгарылбаган болбогон нерсе деп айтышты. Алар «Кутадгу биликтин» казынасын фарс-араб ачкычтары менен ачууга аракет кылышты жана айрым изилдөөчүлөр «Кутадгу биликти» бүткүл маданият тарыхынан, өзгөчө чыгыш маданиятынын ойгонуусунан бөлүп алып, жөн эле улуттук мурас катарында изилдөөгө кызыгып кетишти [4.с.86б.].

Экинчиден, Кытайда жакынкы жылдардан бери «Кутадгу биликти» изилдөөдө макаладан макала чыгарып, бир макаланы кайталай берүү абалы сакталгандыктан изилдөө иштеринде терeңдик жана кеңдик жагынан жетиштүү канат жая албай, адаттагы кайталоо абалынан көтөрүлө албоо байкалды [5.с.87б.].

Үчүнчүдөн, «Кутадгу биликти» изилдөөдө бул чыгарманын маданият катмарларын, идеялык маанилерин, анын өзүнө таандык өзгөчөлүктөрүн ачык берүү иши али да төмөнкү деңгээлде. «Кутадгу биликти» бүткүл маданият тарыхы, билүү тарыхына коюп, из кубалап жана салыштырып изилдөө өңдүү кең ири иликтөө жана айтылган пикирлерди ынандыра турган деңгээлге жеткирүү али ишке ашырылбай келет.

Төртүнчүсү, «Кутадгу биликтей» божомол менен X кылым илгери жазылган чоң чыгарманы азыркы заман жаңы категория калыптары боюнча анализдөө жана изилдөө, өзгөчө изилдөө түрү болуп, бул чыгармадагы категориялар, сөздөр, өкүмдөрдүн баалуулугун байкоодо чоң мааниге ээ. Бул жагынан эч кандай бир үлгү жаратылбады. Биздин пикирибиз боюнча, «Кутадгу биликти» бүгүнкү маданият курулушу, реформа жана дүйнө тааным, жаңылануу иш-аракетинде бирдиктүү изилдөө мүмкүн. Ушинткенде «Кутадгу биликтин» чыныгы баалуулугун да арттырган болоор элек.

Кытайда Жусуп Баласагындын «Кутадгу билик» дастанын изилдөө тарыхынын негизинде биз төмөнкүдөй жыйынтыкка келдик: Кытайда Жусуп Баласагындын «Кутадгу билик» дастанын окуп үйрөнүүдө, изилдөөдө жана аны көчүрүп таркатууда бардык убактысын, күчүн сарп кылган, акыл парасатын арнаган аалымдар өтө көп. Кытай окумуштуулары бул көркөмсүз чыгарма боюнча көп, ар тараптуу жана максаттуу илимий изилдөө алып барышкан. [6.с.27б.]. Алар өткөн кылымдын 2-чи жарымынан башталган дастанды изилдөө тары-

хын үч чоң этапка бөлүшүп, акыркы этабын жогорку илимий теориялык бийиктик катары карашат.

Кытай окумуштуулары Жусуп Баласагын «Кутадгу биликтеги» тил маданиятты көркөмдүк, коомдук, адеп-ахлактык жана философиялык талдоонун негизинде дастандагы баалуулуктардын жогорку логикада жуурулушкан функцияларды чыгарманын көөнөрбөс сакталып келаткандыгынын бирден-бир сыры деген жыйынтыкка келишет. Ошону менен бирге, топтогон жана талдаган материалдарыбызга таянуу менен дастандын Кытайда изилдениш абалы, Кытайдагы жана Кыргызстандагы илим чөйрөсүндө талаш-тартыш туудурган маселелер боюнча изилдөө жүргүзүү менен аларды Кыргызстандын илим чөйрөсүнө жеткирүү, ал боюнча илимий иш алып бару маселесин жакынкы келечекте колго алабыз деген ишенимдебиз.

Адабияттар

1. *Абдышукур Мухамметимин. Орто кылым уйгур маданиятынын камусу. – «Кутадгу билик» жөнүндө.// «Кумул адабияты». – 1984.- 27б.*
2. *Ярмухаммед Тахир Туглук. «Кутадгу билик» жөнүндө изилдөөлөр. Урумчи, 2007-453б.*
3. *Сай Цанжиң. Юсуп Хас Хажип жана анын философиялык идеясы.Пекин, 1997- 320 б.*
4. *Абдышукур Мухамметимин. Кутадгу блик казынасы. Урумчи, 1999-86 б.*
5. *Абдышукур Мухамметимин. «Кутадгу билик» казынасы. - Урумчи, 1999. - 87 б.*
6. *Аблет Умер.Юсуп Хас Хажип жана анын «Кутадгу билик» дастаны. - Китапларга баха. – 1979- 27 б.*
7. *Абдукадыр Жалалидин. «Кутадгу билик» дастанындагы адабият теориясына байланыштуу маселелер жана факторлор // «Булак». - 2008.- 78 б.*